

הרב ישעיה שיינברגר

ביאור מנהג העולם בזמן צאת הכוכבים

במאמר הבא נוכיח בעז"ה, כי אע"פ שהמנהג הרווח הוא דלא כר"ת שצאה"כ הוא לאחר ד' מיל, אבל מכל מקום אין מקילים להחשיב לילה מיד לאחר ג' רבעי מיל מתחילת השקיעה, אלא ממתנים מעיקר הדין עד שייראו שלשה כוכבים בינונים לעינינו, והוא קרוב לחצי שעה לאחר תחילת השקיעה.

ונבאר כי באמת אין הדברים תלויים זה בזה. כי אף שהקשו טובא על שיטת ר"ת מהמציאות, אבל עדיין יש לפרש סוגיית הגמרא בשבת שאמרו שבין השמשות הוא ג' רבעי מיל 'משתשקע החמה', שאין הכוונה מתחילת השקיעה, אלא כדעת רוב הראשונים שהכוונה להמשך השקיעה וסופה, וכפי שיתבאר אי"ה הדברים היטב בפנים.

קושיא על מנהג העולם בזמנינו

א. ידועה מחלוקת הראשונים בזמן בין השמשות. דעת הגאונים שתחילת בין השמשות הוא מתחילת שקיעת החמה, וסופו הוא לאחר שיעור ג' רבעי מיל, וכפי המבואר בסוגיא דשבת (לד:): ששיעור בין השמשות הוא ג' רבעי מיל משתשקע. וכן האריך בזה הגר"א (או"ח רסא) כשיטה זו. ואילו דעת רבינו תם שצאת הכוכבים הוא כפי המבואר בסוגיא דפסחים (צד). בשיעור ד' מיל לאחר שקיעת החמה, ותחילת זמן בין השמשות הוא שיעור ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים. וכן היא דעת רוב הראשונים ורוב הפוסקים.

והנה מנהג רוב העולם כהיום הוא דלא כרבינו תם, אלא פורשים ממלאכה מיד בשקיעת החמה, ואחר כך במוצאי שבת עושים מלאכה זמן רב קודם שיעור ד' מיל.

ולפי זה היה ראוי לנקוט שלאחר שיעור ג' רבעי מיל משקיעת החמה הוה לילה בארץ ישראל לכל עניין. ושיעור ג' רבעי מיל הוא או י"ג דקות ומחצה, להשיטה שמיל הוא י"ח דקות, וכפי שנפסק בשו"ע בכמה מקומות, או פחות מ"ז דקות להשיטה ששיעור מיל הוא כ"ב דקות ומחצה.

אמנם לא מצאנו כהיום מי שיקל להחשיב לילה גמור בי"ד או בי"ז דקות. ואין לומר דחומרא בעלמא היא, דהא יש בזה נ"מ גדולה, לגבי למול בשבת תינוק שנולד בערב שבת בין השמשות, אשר בזה נוהגים להחמיר כחצי שעה בקירוב להחשיב שעדיין אינו ודאי לילה.¹ והנה זו חומרא דאתא לידי קולא בדאורייתא, להקל בזמן המילה ולמול ביום שלאחריו. ומהא דנהגין להחמיר הרי מבואר שספק גמור הוא שמא עדיין בין השמשות. וצריך עיון מהו המקור והשורש למנהגנו. הא כיון דקיי"ל לכאורה כהגאונים ודלא כר"ת, ועושים מלאכות דאורייתא קודם זמן ר"ת, מהיכי תיתי לחדש בזה זמן אחר נגד המבואר בגמרא, שהוא ג' רבעי מיל לאחר שקיעת החמה.

קושיא על שיטת הגאונים מהמציאות

ב. והנה יסוד המנהג הוא, דכיון שאין אנו רואים עדיין כוכבים באותה שעה לכן מחמירים עד שעה שרואים ג' כוכבים, אשר זהו באמת בשיעור קרוב לחצי שעה. אבל צריך עיון, דהא

1 עיין שש"כ פמ"ו אות מ"ה בשם הגרש"ז, שנהגו להחמיר כ"ה דקות, ובספר בין השמשות להגר"מ טוקצ'נסקי כתב שהזמן הוא בין כ"ג דקות בחורף לכ"ח דקות בקיץ. ועיין בספר הזמנים בהלכה (ג, ז) ששיעור זה הוא בירושלים השוכנת בהר, אבל במישור מתארך הזמן לבין כ"ו דקות לל"א דקות [ואפשר שגם כוונת הגרש"ז היתה רק בירושלים]. ועיי"ש בהערה (22) שהחזו"א החמיר ל"ה דקות [ושמעתי מורים בשמו ל"ג דקות].

זוהי קושיא על עיקר שיטת הגאונים שזמן צאת הכוכבים המבואר בגמרא הוא בשעת ג' רבעי מיל מהשקיעה, ואיך מצאנו ידינו ורגלינו בבית המדרש.

ובאמת יש שכתבו שבקיאים גדולים וטובי הראות יכולים לראות כבר ג' כוכבים לאחר ג' רבעי מיל, אף כי בקושי.² אבל מהא דנוהגים להחמיר בזה אף לגבי מילה הרי מבואר מזה דנקטינן שאין די בראייה כזו. והטעם פשוט, כיון דברוב דיני התורה אזלינן בתר אדם בינוני, ולא לפי בקיאים גדולים, ובפרט שגם הם אינם רואים אם לא בקושי גדול.³ וראה עוד בהערה.⁴

וצריך עיון אפוא לפי שיטת הגאונים, איך מתיישבת סוגיית הגמרא עם המציאות שאין רואים ג' כוכבים לאחר ג' רבעי מיל, ואשר כאמור כן נהגו העולם להחמיר מעיקר הדין.

והנה עיקר הקושיא שהקשו חלק מהפוסקים האחרונים על דעת רבינו תם, ואשר מטעם זה דחו את דבריו מההלכה, היינו משום שהחוש מכחיש את דבריו, שהרי בארץ ישראל בזמן זה של ד' מיל הרקיע מלא כבר בכל הכוכבים, וזמן רב קודם ד' מיל נראים כבר ג' כוכבים בינונים וקטנים. אבל באמת צריך עיון דהא כאמור החוש מכחיש גם את שיטת הגאונים, שהרי בשעת ג' רבעי מיל אין נראים ג' כוכבים בינונים לעיני בני אדם.

המנהג במוצאי שבת

ג. ובמוצאי שבת המנהג להמתין גם בארץ ישראל עד לראיית כוכבים קטנים [ורצופים]. והוא עפ"י דברי השו"ע (רצג ס"ב). והמקור לזה הוא מדברי תלמידי רבינו יונה בריש ברכות, שלגבי קריאת שמע של ערבית ומוצאי שבת יש להחמיר עד שייראו ג' כוכבים קטנים, כיון שאין אנו בקיאים בין כוכבים גדולים לבינונים.

אמנם לכאורה תמוה, דמאחר דבגמרא נתנו שיעור ברור מתי הוא זמן צאת הכוכבים, והיינו או שיעור ג' רבעי מיל לאחר השקיעה, או ד' מיל, אם כן מהו הספק בזה. ולכאורה ע"כ צ"ל כמש"כ המשנה ברורה (רצג סק"ו) דאיירי כשאנו יודע מתי השקיעה [או י"ל דאיירי דוקא בחו"ל שהזמן משתנה, כי הזמנים בגמרא היו לפי אופק א"י]. וא"כ צריך עיון מהו יסוד מנהגנו בא"י להחמיר, אף שאנו יודעים זמן השקיעה.

ואמנם המחבר שם הוסיף עוד שצריך להמתין לג' כוכבים קטנים רצופים, והיינו משום תוספת שבת. אבל עיין מ"ב (שם סק"ה) שהביא מהדגול מרבבה שאם ראה כוכבים קטנים וחיתה עוד מעט די בזה לתוספת שבת. ואם כן לדידן בא"י שיוודעים זמן צאת ג' כוכבים בינונים לפי שיעורי הגמרא, היה די לכאורה להמתין עוד מעט ותו לא.

ובאמת מנהג זה להמתין שיעור כמו ב' מילים אינו מנהג חדש. עיין ברכי יוסף (רסא) שהביא בשם שו"ת גנת ורדים שכתב שמנהג כל גלילות ישראל כהגאונים, וממתינים במוצאי שבת ב' וג' מיל. והנה הוא היה דר במצרים אשר האופק שם קרוב לארץ ישראל ובבל. הרי

2 הזמנים בהלכה (בניש) פרק מז.

3 ואמנם עיין בסדר הכנסת שבת של הגר"ז שכתב שהזמן בארץ ישראל הוא כשליש שעה לאחר השקיעה [וכמש"כ הרמב"ם בפ"ב מהל' תרומות (כפי הגי' במהדור' פרנקל)], שאז האיציטגנינים וזכי הראות יכולים לראות ג' כוכבים בינונים. ועיין קצות השולחן סוף ח"ג. אכן מהא דאנן נהגינן להחמיר טפי משליש שעה על כרחך דנקטינן דבעינן שאנו נראה ג' כוכבים בינונים.

4 עיין ירושלמי ריש ברכות שאם רואה אדם שני כוכבים ועושה מלאכה מביא אשם תלוי. והנה בזמן שרוב בני אדם רואים שני כוכבים בוודאי יש זמן גדול שהאיציטגנינים רואים כבר ג' כוכבים, ומסתמא היו יכולים לשער זמן זה כמה הוא לאחר שנראים שני כוכבים לעיני בני אדם, והיה לו להירושלמי לפרש דבר זה. ומהא דתלה הירושלמי הדין בראיית כל אדם משמע דלעולם אזלינן לפי ראיית רוב בני אדם.

שכך היה המנהג מקדמת דנא. וצריך עיון מהו שכתב שמנהג זה הוא כהגאונים, הא להגאונים די בג' רבעי מיל וטפי פורתא.

דברי הגרימ"ט ביישוב מנהגנו, ומה שקשה עליו

ד. ובספר בין השמשות להגרימ"ט (עמ' כח-כט) כתב לבאר מנהגנו, עפ"י מה שכתבו חלק מהראשונים שזמן 'צאת הכוכבים' האמור בגמרא אינו מיד לאחר ג' רבעי מיל, כי הנה השיעור של ג' רבעי מיל נאמר לפי רבי יהודה, ובדברי רבי יהודה לא נזכר זמן 'צאת הכוכבים', ורק אחר כך הובאה ברייתא שהוזכר שם זמן 'צאת הכוכבים', ויש לומר שזמן זה הוא רק לפי רבי יוסי שנחלק על רבי יהודה בדין בין השמשות. והנה אנן קיי"ל לחומרא כרבי יוסי, כמבואר בגמרא שם (לה.), לכן צריך להמתין עד זמן צאת הכוכבים ואין די בג' רבעי מיל.

אמנם ביאור זה יש לו מקום רק אי נימא דזמן בין השמשות של רבי יוסי אינו סמוך לסוף זמן בין השמשות של רבי יהודה, אבל דעת רוב הראשונים והפוסקים היא שבין השמשות של רבי יוסי הוא סמוך לבין השמשות דרבי יהודה, כמשמעות הסוגיא (לה.), שמיד לאחר דשלים בין השמשות דרבי יהודה הוא זמן בין השמשות של רבי יוסי. ואלא שנחלקו הראשונים אם הזמן הוא רק כהרף עין מיד דשלים בין השמשות דרבי יהודה, או שהוא מופלג מעט, פחות משיעור טבילה לאחר שיעור בין השמשות דרבי יהודה. והמחבר בשו"ע (רצג) פסק שהוא מופלג מעט פחות משיעור טבילה אחר בין השמשות דרבי יהודה. וכן הוזכר בכל מקום בפוסקים שזמן בין השמשות הוא כרבע שעה, ולא יותר, אף דקיי"ל להחמיר גם כרבי יוסי.

ודוחק גדול לומר שמנהגנו כהיום להחמיר דלא ככל הפוסקים הנ"ל, אלא כפי מיעוט הראשונים⁵ שנקטו שזמן בין השמשות דרבי יוסי אינו סמוך לבין השמשות דרבי יהודה. ועיין בספר קצות השולחן (סוף ח"ג) שכבר האריך להקשות על ביאור זה, כנ"ל.⁶

ובספר שיעורי מרן הגרי"ש אלישיב עמ"ס ברכות (ב). מצאתי, שכיון שאנו רואים שמנהג העולם לא להקל כלל לאחר ג' רבעי מיל, אלא ממתינים זמן יותר, משמע שאין אנו יודעים אימתי הוא זמן השקיעה, כי אפשר שאין זה בזמן שקיעת החמה מעינינו. וכן כתב בשו"ת אור לציון (ח"א יו"ד סי' י). ועיי"ש בשיעורי הגרי"ש שנהג להמתין חצי שעה לתפילת ערבית.

והדברים לא נתבארו מהו יסוד הספק בזה, הא כיון דנקטינן שהכוונה לתחילת שקיעה, כהגאונים, לכאורה ודאי הכוונה לשקיעת גוף החמה מעינינו, שזוהי תחילת השקיעה ודאי.

ואמנם מצאנו להגר"ז בסדר הכנסת שכתב שהשקיעה האמיתית היא כארבע דקות לאחר שמתכסה מעינינו, כיון שעד אז עדיין החמה נראית על ראשי ההרים הגבוהים בא"י. אבל גם לפי זה אין להחמיר כ"כ עד כחצי שעה בקירוב.

5 כן היא דעת הראב"ן (סי' ב'). וכן כתבו התוס' (שבת לה: ד"ה אלא) בתירוץ השני. אולם עיין רא"ש שהכריע להלכה כפי התירוץ הראשון בתוס'.

6 ועיין שם שהוסיף קושיא נכבדה על שיטה זו שבין השמשות דרבי יוסי מופלג הרבה מבין השמשות דרבי יהודה, והוא בזמן צאת הכוכבים, מהא דהסתפקו בגמרא דילמא בין השמשות דרבי יוסי מישך שייכא בדרבי יהודה, ואם זמן צאת הכוכבים מופלג הרבה אחר בין השמשות דרבי יהודה מה היה הצד שהוא בתוך בין השמשות דרבי יהודה, וכי לא ידעו שעדיין אין זה צאת הכוכבים. והיא קושיא אלימתא. והוסיף שבאמת בנדה (נג:) מבואר דאיכא למאן דאמר דמישך שייך בדרבי יהודה.

ובפרט צריך ביאור בדעת החזו"א, אשר כידוע החמיר בזה יותר מחצי שעה, ולכתחילה המתין כג' רבעי שעה, ואילו לגבי שיעור ג' רבעי מיל נקט להלכה (או"ח סי' י"ג) שהוא רק י"ג דקות ומחצה, ונמצא שהמתין ג' פעמים שיעור בין השמשות. וצ"ע.

שתי מחלוקות בין הגאונים עם רבינו תם והראשונים, ולא תליין הא בהא

ה. והנה כדי לבאר מנהגנו, יש להקדים דבר יסודי בעיקר מחלוקת הגאונים ורבינו תם. הנה יסוד מחלוקתם הוא מצד סתירת הסוגיות. כי בסוגיא דשבת (לד:) מבואר שבין השמשות הוא משך ג' רבעי מיל משתשקע החמה, ואילו בפסחים (צד.) מבואר שצאת הכוכבים הוא שיעור ד' מיל לאחר שקיעת החמה. הגאונים נקטו שהזמן העיקרי של צאת הכוכבים הוא ג' רבעי מיל לאחר שקיעת גוף החמה מעינינו, ומה שמבואר בפסחים שהוא ד' מיל ביאר הגר"א שהכוונה לצאת 'כל' הכוכבים הנראים ברקיע, שהוא זמן רב לאחר צאת ג' כוכבים לבד. ודין לילה תלוי רק בצאת ג' כוכבים. ור"ת נקט שהסוגיא דפסחים של שיעור ד' מיל איירי בצאת ג' כוכבים, שהוא זמן כניסת הלילה, ומה שאמרו בשבת שיעור ג' רבעי מיל, היינו לא משקיעת גוף החמה מעינינו, אלא מה שאמרו 'משתשקע' היינו בסוף השקיעה.

והרגילות היא לחשוב שיש כאן רק שני צדדים רחוקים זה מזה. או שמפרשים כהגאונים שסוגיית הגמרא בשבת איירי מיד בתחילת שקיעת החמה, וסוגיא דפסחים איירי לעניין צאת כל הכוכבים, או שמפרשים כרבינו תם שעיקר הזמן הוא לאחר ד' מיל, כסוגיא דפסחים, וההיא דשבת הכוונה בסוף השקיעה לאחר ג' מיל ורביע.

אבל האמת היא שיש כאן שני נידונים שונים ושתי מחלוקות נפרדות, ואינם בהכרח תלויים זה בזה. נידון אחד הוא האם הסוגיא דפסחים של ד' מיל איירי לעניין צאת ג' כוכבים, או לעניין צאת כל הכוכבים, שרבינו תם מפרש לעניין צאת ג' כוכבים, והגאונים חולקים. ונידון נוסף, האם מה שאמרו 'משתשקע החמה' היינו שקיעת גוף החמה מעינינו, או שהכוונה לסוף השקיעה.

והנה שתי מחלוקות אלו אינן תלויות זו בזו, כי גם אם מפרשים סוגיא דפסחים שהכוונה לצאת כל הכוכבים, כהגאונים, ולא לצאת ג' כוכבים, הרי אין הכרח לפרש שתחילת בין השמשות הוא מיד בשקיעת גוף החמה, כי שפיר יש לפרש לשון 'משתשקע' שאין הכוונה לשקיעת גוף החמה, אלא לסוף השקיעה. וכמו שיתבאר עוד להלן.

ואמנם רבינו תם עצמו, וכן הראשונים דעימיה, הוסיפו ופירשו גם סוגיא דפסחים שהכוונה לצאת ג' כוכבים, ולפי זה האריכו את הזמן מאוד, שלפי זה זמן צאת ג' כוכבים בינונים הוא רק לאחר ד' מיל מתחילת השקיעה. אבל כאמור אין זה עניין לעיקר הפירוש בלשון 'משתשקע' דהיינו סוף השקיעה, דהא שפיר יש לפרש שמשתשקע היינו סוף השקיעה, ואעפ"כ אין זה בשיעור ד' מיל לאחר צאת הכוכבים, אלא בזמן מוקדם יותר, וסוגיא דפסחים נפרש לעניין צאת כל הכוכבים.

ביאור לשון 'משתשקע', וכוונת 'שתי שקיעות'

ו. והנה מה שרגילים לתלות שתי מחלוקות אלו זו בזו, היינו משום שרגילים לפרש שלפי הפשט לשון 'משתשקע' היינו ודאי שקיעת גוף החמה מעינינו, שכך הוא רגילות הלשון בפי בני אדם, ולכן מסתבר שכל מה שנדחק רבינו תם לפרש ש'משתשקע' היינו בסוף השקיעה, זהו רק משום שהוכרח לזה מצד הסוגיא דפסחים, שמבואר שמהשקיעה עד צאת הכוכבים יש ד' מיל, אבל אם מפרשים הסוגיא דפסחים בעניין אחר, שהכוונה לצאת כל הכוכבים, אם כן ממילא אין שום סיבה לדחוק ולפרש 'משתשקע' על סוף השקיעה.

אבל האמת היא שהמעייין בעיקר הדבר מהו הפירוש 'משמשקע', ייוכח שפירושו של רבינו תם ורוב הראשונים, שהכוונה לסוף השקיעה, הוא פירוש מרווח מאוד, וכשי"ת, ויש לזה ראיות ברורות ממקומות אחרים בש"ס, וכפי שיתבאר בעז"ה להלן. ואדרכה פירוש הגאונים שהכוונה לשקיעת גוף החמה יש בו כמה דחוקים גדולים.

וביאור הלשון 'משמשקע' לפי פירוש הראשונים היינו סוף שקיעת אור החמה, ולא שקיעת גוף החמה מעינינו. והיינו שהרי החמה משמשת בעיקר להאיר, וכל שעדיין אורה ניכר אין אומרים שהחמה שקעה כבר מהעולם, דלא אזלינן בזה בתר גוף החמה. ורק כשהאור שוקע זהו מה שאנו קוראים שהחמה שקעה. כך הוא פשוט ביאור לשון זה בדברי חז"ל, כפי שיבואר.

אלא שמצאנו בדברי חלק מהראשונים שכתבו ששתי שקיעות הן, דבסוגיא דשמעתין הכוונה כאשר שוקע גוף החמה מעינינו, ואילו בסוגיא דפסחים הכוונה לשעה שנשקעה כבר בעובי הרקיע והיא עדיין כנגד חלונה. ויש שטעו בהבנת הדברים, כאילו הכוונה שישנן בפועל שתי שקיעות, אחת שקיעת גוף החמה, ואחת שקיעה בעובי הרקיע ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים. ונסתבכו לפי זה בגדרי הדברים מהו גדר השקיעה השניה ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים, שהרי אין שקיעה מסוימת באותה שעה, אלא היא ממשיכה לשקוע בעובי הרקיע עד שחשכה בשיעור ד' מיל [כמבואר בפסחים שרק בד' מיל היא עוברת את עובי הרקיע].

אבל המעייין היטב בדבריהם ובדברי רבינו תם בספר הישר (סי' רכא) יראה להדיא שלא זו הכוונה, אלא מה שאמרו ששתי שקיעות הן, הכוונה שבלשון חז"ל ישנן שתי לשונות של 'שקיעה' אשר בכל אחת מהן הכוונה אחרת, שפעמים לשון שקיעה בחז"ל מורה לתחילת השקיעה, ופעמים לסוף השקיעה, שבכל מקום שהלשון היא 'שקיעת החמה' סתם, הכוונה לתחילת השקיעה, ובכל מקום שהלשון 'משמשקע', הכוונה לסוף השקיעה.

כי לפי רבינו תם ושאר ראשונים עיקר לשון שקיעת החמה אינה רק על זמן שקיעת גוף החמה מעינינו, אלא הכוונה לכל משך זמן שקיעת אורה עד שחשכה. ששקיעת החמה יש לה משך זמן, והיינו משך זמן שקיעת האור עד שחשכה. ולכן כשדיברו על תחילת שקיעת החמה נקטו לשון 'משקיעת החמה', שהכוונה לכל אורך זמן השקיעה מתחילתה, ואילו כשדיברו על סוף שקיעת החמה אמרו 'משמשקע' שהכוונה שכבר שקעה לגמרי.

ורבינו תם בספר הישר כתב שלשון 'משמשקע' בכל מקום הכוונה היא לצאת הכוכבים, שהיא סוף שקיעת החמה ממש, ולא לתחילת בין השמשות שהוא שיעור ג' רבעי מיל קודם לכן, ורק בסוגיין הכוונה לתחילת בין השמשות [ג' רבעי מיל האחרונים של משך שקיעת החמה], והיינו משום שכאן הוסיף התנא לפרש: 'משמשקע - כל זמן שפני מזרח מאדימים'. כלומר, 'משמשקע' היינו בזמן סוף השקיעה, אולם לא הקצה האחרון של השקיעה, אלא פרק זמן מסוים בסוף הזמן של שקיעת החמה - 'כל זמן שפני המזרח מאדימים'. שפרק זמן זה משעה שמתחילים פני המזרח להאדים [והיינו המערב ששם זורחת השמש בערב, כמבואר בספר הישר שם עפ"י הגמרא בשבת] הוא הנקרא בין השמשות.⁷

7 ואמנם בדברי חלק מהראשונים נראה שפירושו שסוף השקיעה הוא לאחר ג' מיל ורביע, כאשר פני המזרח מאדימים, והיינו שזה נחשב לסוף השקיעה מה שהסתלק האור הבהיר מהשמים והאדים האור. ולאחר סוף השקיעה יש בין השמשות ג' רבעי מיל עד זמן צאת הכוכבים [עיין רשב"א ור"ן]. ונפקא מינה בין שיטת רבינו תם לשיטת ראשונים אלו, בכל מקום שאמרו 'משמשקע' בלא תוספת, האם הכוונה לצאת הכוכבים, או ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים [אכן באמת גם לפי רבינו תם, אף כשאמרו 'משמשקע' והכוונה לצאת הכוכבים, אפשר שפעמים יש להחמיר מתחילת בין השמשות, שהרי מבואר בתוס' (לה. ד"ה תרי) שהספק בין השמשות הוא דילמא הוה כבר צאת הכוכבים מתחילת ג' רבעי מיל. דהסתפקו מה הם כוכבים בינוניים].

ולהלן (אות יג) נביא אי"ה באורך, הראיות שיש לפירוש זה בלשון 'משתשקע', כדעת רוב הראשונים. וגם יתבאר שפירוש זה הוא מרווח מאוד גם בעיקר סוגיית הגמרא בשבת, שמתיישבים בזה כמה קושיות.

ועל כל פנים למדנו, שהם שני נידונים שונים, וגם אם נדחה את שיטת רבינו תם שהסוגיא בפסחים איירי לעניין צאת ג' כוכבים, שלפי זה הזמן הוא רק לאחר ד' מיל, אבל עדיין אין לנו שום הכרח לדחות גם את עיקר פירוש הראשונים בסוגיא דשבת, ש'משתשקע' היינו סוף השקיעה, אשר כאמור הוא פירוש מרווח ואין בו שום דוחק.

קושיית האחרונים רק על שיטת ר"ת שהשיעור ד' מיל

ז. והנה עיקר קושיית האחרונים על שיטת רבינו תם היתה רק על מה שחידש שהזמן הוא שיעור ד' מיל לאחר השקיעה, וכתבו שדבר זה נסתר להדיא מהמציאות, כי בארץ ישראל, אשר שם דיברו התנאים, הרי לאחר ד' מיל מתחילת השקיעה יצאו כבר כל הכוכבים, וגם קטני קטנים, ועל כרחך כוונת הגמרא בפסחים היתה לצאת כל הכוכבים, ולא לצאת ג' כוכבים [ואמנם הראשונים שנקטו שהזמן הוא לאחר ד' מיל היינו משום שבמקומם בצפון העולם באמת מתארך זמן הנשף הרבה, וקרוב יותר לשיעור ד' מיל. אבל בארץ ישראל אינו כן].

אולם עדיין לא מצאנו פירכא כלל לפירוש הראשונים בלשון 'משתשקע' שהכוונה לסוף השקיעה, ולא לתחילתה.⁸ ושפיר יש לפרש שגם אם זמן צאת הכוכבים אינו לאחר ד' מיל, מכל מקום גם אין זה ג' רבעי מיל מיד לאחר תחילת שקיעת החמה, אלא זמן מה אחר כך, כי 'משתשקע' אין זה מיד בתחילת השקיעה, אלא אחר כך. ובזה נראה לבאר מנהגנו, כמו שיתבאר.

יסוד המנהג בארץ ישראל דלא כרבינו תם

ח. הנה כידוע מנהג כל הדורות בארצות הצפון [אירופה] היה כרבינו תם, ואפילו לקולא, שעשו מלאכות לאחר תחילת השקיעה. ורק לאחר שהגר"א ועוד הרבו לחלוק על שיטת רבינו תם, החלו רבים להחמיר על כל פנים שלא לעשות מלאכה לאחר תחילת השקיעה.

אמנם בארץ ישראל לא נהגו כשיטת רבינו תם להמתין שיעור ד' מיל, וכמו שהבאנו לעיל בשם שו"ת גנת ורדים שהמנהג בכל גלילות ישראל [- הוא היה דר במצרים] להמתין במוצאי שבת ב' וג' מיל. וכן רוב ככל בני אדם שעלו לדור בירושלים שינו מנהגם, והחלו להקל בזה לעשות מלאכה קודם ד' מיל.

ולכאורה הביאור בזה משום שבארץ ישראל ראו בחוש כי הצדק עם הגאונים, ודלא כשאר הראשונים. אלא שכאמור צריך עיון רב, שהרי החוש בארץ ישראל אינו תואם גם עם הגאונים, שהרי אין רואים ג' כוכבים לאחר ג' רבעי מיל מתחילת השקיעה, וכפי שאכן המנהג להמתין טפי מג' רבעי מיל, אלא ממתינים ב' מיל בקירוב.

ואכן לא מצאנו להדיא שהבאים לדור בארץ ישראל דנו בזה והכריעו לגמרי כשיטת הגאונים, אלא רק זאת שלא המתינו ד' מיל. אבל כפי שנתבאר עדיין המתינו לשיעור צאת ג' כוכבים לעינינו, כמו שהיו רגילים להמתין גם בחו"ל, ולא שינו עיקר מנהגם בזה.

8 ואמנם היראים הקשה בעיקר הלשון 'משתשקע' דמשמע מעיקרא, וכמו שהוכיח מדברי הגמרא לגבי 'משיפקסו', אולם עיין להלן (אות יד) מש"כ ליישב היטב בס"ד.

רק כיון שכאן בארץ ישראל ראו ג' כוכבים קודם שיעור ד' מיל, כעין מה שראו בחו"ל בסוף השקיעה, על כן נקטו שדי בזה. כי עיקר המנהג המסור בידם, ואשר הוא המכריע להלכה, היינו מה שקיבלו מאבותיהם שיעור ראית ג' כוכבים בינוניים. ואי"ה להלן נאריך עוד בזה.

ואמנם לכאורה לא מצאנו להדיא שיטה כזו בדברי הראשונים, שצאת הכוכבים אינו לאחר ד' מיל אולם גם אינו מיד ג' רבעי מיל לאחר תחילת שקיעה. אבל שתי תשובות בדבר: א. יש כאן שתי מחלוקות נפרדות, מחלוקת אחת אימתי הוא 'משתשקע', ומחלוקת נוספת, האם הסוגיא דפסחים היא להלכה לדין לילה, ואם כן אף שדחו מהלכה את שיטת רבינו תם וסיעתו לגבי הסוגיא דפסחים, עדיין יכולים אנו לקבל את דברי הראשונים בסוגיא דשבת ש'משתשקע' אין זה שקיעת גוף החמה, ובזה יש לנקוט כוונתיהו להלכה. ב. גם יש מקום לומר שלפי רבינו תם עצמו עיקר דין לילה תלוי בצאת הכוכבים דייקא, וכמו שנביא באמת להלן שכן היה המנהג בהרבה מתפוצות ישראל מקדמת דנא להמתין רק לג' כוכבים ולא לשיעור ד' מיל, והוא עפ"י גדולי הפוסקים, עיין להלן.

וגם בעיקר הדבר אין זו קושיא, דהא באמת מעולם לא היתה הכרעה ברורה לשנות המנהג בארץ ישראל, ואי ניזיל לפי כללי הפסק הלא הלכה כפי רוב הפוסקים שפסקו כר"ת, ורק דבכה"ג אמרין פוק חזי מאי עמא דבר, והיינו שהמנהג הוא הקובע, וכיון שיש לנו ביאור נכון ומספיק למנהג העולם, אשר בנוי על דברי רוב הראשונים בזה, הרי דינו בזה.

ונביא בזה את דברי בעל האבן האזל (סוף ספר בין השמשות להגר"מ"ט), שכתב כן להדיא בביאור שינוי המנהג בארץ ישראל. דבריו שם מוסבים על מה שהאריך הגר"מ"ט שבדודאי אין להקל לעניין ברית מילה לומר שדי בג' רבעי מיל לאחר השקיעה, והגרא"ז הרחיב לחזק הדברים, וז"ל: 'דעת כמה מהראשונים שאחר הגאונים והרמב"ם מסכימים לדעת ר"ת, וכן נפסק בשו"ע, ובחו"ל בודאי לא היו מלין בשבת אם לא נולד ע"ב מינוט אחר השקיעה, ורק בשביל שבארץ הקודש נראה לעין דאי אפשר להמתין על ע"ב מינוטין, דכבר נראו מקודם הרבה כוכבים ואפילו קטנים, ולכן נכונה החלטת כת"ר שדי בג' כוכבים בינוניים כפי פשטות לשון השו"ע וכו', אבל להסתפק לדון כפשטות לשון הגר"א ז"ל בספק איסור סקילה (לוא אפילו בנוגע למצות יום השמיני) בודאי אי אפשר, שכחומה קמה וגם נצבה דעת כל הראשונים והשו"ע וכו'. עיי"ש כל דבריו.

הרי מפורש בדבריו יסוד המנהג בארץ ישראל להקל קודם ע"ב מינוט, משום שבדודאי א"א להמתין כל כך, שכבר נראים הרבה כוכבים אפילו קטנים, אבל עדיין מבואר בדבריו שאין בזה משום הודאה לשיטת הגר"א לגמרי, אלא 'כחומה קמה וגם נצבה דעת כל הראשונים והשו"ע'. והיינו שעדיין עיקר פסק השו"ע קיים, ואין די בג' רבעי מיל מתחילת השקיעה, אלא בודאי בעינן ג' כוכבים בינוניים.

ומבואר, כי עיקר המנהג היה לקבוע לפי זמן היראות ג' כוכבים בינוניים לעינינו, ולכן בארץ ישראל שינו מנהגם ולא המתינו ע"ב מינוט, אלא המתינו רק לשיעור ג' כוכבים בינוניים.

והנה אף שאין זה כשיטת רבינו תם דבעינן ד' מיל, אבל גם אין זה כשיטת הגאונים שזמן ג' רבעי מיל הוא מתחילת השקיעה. ועל כרחק נקטינן הפירוש כדברי רוב הראשונים ש'משתשקע' היינו בהמשך וסוף השקיעה, אבל לא לאחר ד' מיל, כדברי רבינו תם עפ"י הסוגיא בפסחים, אלא בשיעור זמן מועט יותר, כאשר נראים לעינינו ג' כוכבים, כמו חצי שעה לאחר תחילת השקיעה.

וזוהי כוונת הברייתא לפי זה, לפי המציאות כאן בארץ ישראל, שמה שאמרו 'משתשקע כל זמן שפני המזרח מאדימין', היינו שזמן השקיעה הלא נמשך מתחילת שקיעת גוף החמה מעינינו עד שחשכה כמו חצי שעה לאחר תחילת השקיעה, ובוה אמרו שבסוף משך זמן השקיעה ישנו פרק זמן שפני המזרח [- מערב] מאדימים, וזהו הנקרא בין השמשות. וזמן זה מתחיל בין י' לט"ו דקות לאחר תחילת השקיעה.

ונמצא אף שאין אנו נוהגים כרבינו תם שזמן צאת הכוכבים הוא לאחר שיעור ד' מיל, אבל אפשר שאנו מודים לעיקר פירוש רוב הראשונים בסוגיית הגמרא בשבת ש'משתשקע' אין זה בזמן שקיעת גוף החמה מעינינו.⁹

רבים מהנוהגים בחו"ל בר"ת לא המתינו שיעור ד' מיל

ט. ויש להוסיף ולבאר עוד יסוד מנהגנו, בהקדם מה שמצאנו גם לאידך גיסא, כי גם מקומות רבים שנהגו כרבינו תם, והקלו לעשות מלאכה לאחר שקיעת החמה, מכל מקום לא המתינו שיעור ד' מיל לצאת הכוכבים, אלא הקדימו זמן זה, מעת שנראו שלשה כוכבים בינונים.

עיי' שו"ת חתם סופר (סי' פ) שהאריך לבאר לעניין מילה, שכיון שנוקטים כדעת רבינו תם, אם כן יש לעשות גם את המילה בשבת, אם נולד בערב שבת לאחר השקיעה קודם בין השמשות דרבינו תם. והנה החת"ס מציין שם זמן צאת הכוכבים באותו יום, וכבר הוכיח א"ז הגר"ד שפירא זצ"ל בספר 'בני ציון' (סימן טז אות מז), כי לפי החשבון נמצא להדיא שהוא קודם ע"ב דקות.¹⁰

ועיי' בספר 'הזמנים בהלכה' (פרק מו) שהוכיח כי מנהג הרבה קהילות, ובפרט בהונגריה ובגליציה, אף שנהגו כרבינו תם מכל מקום לא המתינו ע"ב דקות, אלא רק עד צאת הכוכבים בפועל.¹¹

ויסוד מנהג זה הוא לפי המבואר בספר מנחת כהן (פ"ה ד"ה ונ"ל), שגם לפי רבינו תם, אם נראו שלשה כוכבים בינונים יש להקל להחשיבו כבר כלילה גם קודם שעברו ד' מיל. והיינו משום שנקט שבוודאי עיקר הקביעות הוא לפי זמן הכוכבים. ועיי' ביאור הלכה (רצג, ד"ה עד) שהביא דברי המנחת כהן. וכן כתב הפרי חדש בקונטרס דבי שימשי, שפסק שם

9 וביסוד הדבר עיי' בספר אור היום (סי' מט) שכתב כי יש מקום לפרש גם לפי הגאונים, שתחילת בין השמשות אינו תלוי רק ב'משתשקע', אלא גם בהא ד'פני מזרח מאדימים', והיינו דתרת' בעינן, שקיעת החמה והאדמת פני מזרח, ורק כשפני מזרח מאדימים מתחיל בין השמשות. והנה זה תואם עם מה שנתבאר. אולם עיקר פירושו דתרת' בעינן הוא קצת דוחק, כי אם הלשון 'משתשקע' קאי על שקיעת גוף החמה מעינינו, אם כן הרי משמע שמאז מתחיל בין השמשות. ועיי' ש מה שנדחק לפרש למה הוצרך לומר גם 'משתשקע' ולא רק שפני מזרח מאדימים, כי פעמים יש אדמימות גם קודם שקיעה על ידי העננים. אבל לפי פירוש הראשונים בלשון 'משתשקע' שהכוונה להמשך וסוף השקיעה, הרי מבואר היטב, גם אי לא נימא כדברי רבינו תם שהזמן הוא ג' מיל ורביע לאחר תחילת השקיעה.

10 עיי' שם שחישב זאת כך: התשובה נכתבה במטרסדורף לגבי תינוק שנולד שם בשב"ק כ"ח סיון תקסג, בשעה 06:30 בערב. והנה כפי החשבון השקיעה האמיתית באותו מקום היה בשעה 06:30 לפי שעונם. והחתם סופר מעיד שם בתשובה שצאת הכוכבים שם היתה בשעה 08:55, ונמצא שנהגו שם צאת הכוכבים כחמישים ושתיים דקות לאחר שקיעת החמה. ואף על פי כן כותב שם החתם סופר: 'אנו תופסים במוחלט כשיטת רבינו תם', עיי' שם שמיקל לפי זה למול תינוק בשבת שנולד לאחר שקיעת החמה.

11 ואמנם בארצות צפון אירופה שם נהגו כולם כדברי ר"ת כפשוטם להמתין ע"ב דקות, ושם אכן זמן זה מתאים יותר לזמן צאת הכוכבים בפועל, כי שם הנשף ארוך יותר.

כר"ת, ומ"מ כתב שאם יש כוכבים הוא סימן ברור של לילה.¹² וכאמור כפי דעה זו נראה שנהגו בהרבה מתפוצות ישראל.¹³

ועיין בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ד סי' סב) שגם כן נקט כדבר פשוט שאף לשיטת רבינו תם אין להחמיר במקום מגוריו באמריקה יותר מנ' דקות שאז הרקיע מלא כוכבים. הרי שדבר זה היה פשוט אצלו שעיקר המנהג להמתין ע"ב דקות היה במקומות אשר שם תאם דבר זה עם המציאות, אבל כאשר יש ברקיע הרבה מאוד כוכבים ודאי אין צריך להחמיר אף לפי רבינו תם.¹⁴

ואמנם הדבר תימה לכאורה, דהא במקומות הנ"ל מתאחר זמן צאת הכוכבים מארץ ישראל, והרי הזמן של ד' מיל נאמר בארץ ישראל, ואיך אפשר להקדים הזמן שם טפי מארץ ישראל.

ואף כי לכאורה אין מקום ליישב עיקר הקושיא, אבל הא מיהא נראה פשוט ביסוד דעת האחרונים הנ"ל, שהם נקטו כדבר פשוט גם בדעת רבינו תם, שלא היתה עיקר כוונתו להעמיד הזמן בשיעור ד' מיל דייקא, כי בוודאי עיקר הסימן המסור בידינו לזמן הלילה הוא צאת ג' כוכבים בינונים, ולא ערער על כך אדם מעולם. כי עיקר דין לילה אינו תלוי במה שעובר משך שיעור זמן מסוים, אלא בצאת ג' כוכבים. וכאשר יש סתירה בין השיעור האמור בגמרא של ד' מיל, עם הנראה לעינינו שיש ג' כוכבים זמן רב קודם לכן, בוודאי ראיית ג' הכוכבים מכרעת טפי, שזהו העיקר, ורק שהראשונים לא עמדו לכאורה על סתירה זו, לאשר במקומם בארצות הצפון תאם הדבר עם המציאות.

ואמנם גם האחרונים שעמדו בשיטת רבינו תם ניסו ליישב הקושיא באופנים שונים, אבל נראה שלא רק מפני יישובים אלו נקטו כך להלכה, אלא דבר זה היה ברור אצלם שלכו"ע אי אפשר שאין די בג' כוכבים בינונים. וכפי שהבאנו לעיל גם את דברי בעל האבן האזל.

ונראה עוד, כי באמת עיקר קושיית רבינו תם מהסוגיא דפסחים לא היתה רק משום שהיה פשוט לו לפרש ד' צאת הכוכבים' האמור שם היינו צאת ג' כוכבים, דשפיר יש לבע"ד לחלוק ולומר שהכוונה שם לצאת כל הכוכבים, ורק שאדרבה אותה סוגיא היתה מבוארת לו לרבינו תם טפי משום שתאמה עם המציאות במקומו, שצאת ג' כוכבים בינונים היתה זמן רב לאחר תחילת השקיעה, והביא אותה סוגיא כסמך לכך שצאת הכוכבים הוא זמן מאוחר טפי, ואין בין השמשות מתחיל מתחילת שקיעת החמה. ומסתבר שיסוד קושייתו על הסוגיא בשבת היתה גם מעיקר המציאות, גם לולא הסוגיא דפסחים, שהרי אין ג' כוכבים לאחר ג' רבעי מיל מתחילת השקיעה, ובפרט במקומו.

12 אולם בספרו מבואר שפסק דלא כרבינו תם (סי' תרע"ב), וצ"ע.

13 והמעין בלשונות חלק מהפוסקים בכל הדורות יראה שהיו רגילים לקבוע זמן בין השמשות לפי הזמן של היראות כוכבים בינונים [או קטנים לחומרא], שקודם לכן כשיעור ג' רבעי מיל או יותר הוא בין השמשות, ולא קבעו זמן בין השמשות לפי זמן ג' מיל ורביע לאחר השקיעה [ואפשר שהיו מקומות רבים שלא ידעו לקבוע זמן השקיעה כראוי, כי היו דרים במקום הרים, והרי אין ההבדל ניכר שם כ"כ בין זמן מה קודם השקיעה עד זמן מה לאחר השקיעה, בימי הקיץ שהנשפים מאריכים]. ומבואר שנקטו לעולם עיקר הזמן לפי הכוכבים הבינוניים.

14 והנה בעל האגרות משה הרי ידע שבארץ ישראל אין צריך להמתין ד' מיל, וצאת הכוכבים שם קודם לאמריקה, ומוכרח בדעתו שנקט בדעת רבינו תם שעיקר דבריו היו רק במקומו ששם צריך להמתין ד' מיל, והיינו משום שהיה פשוט לו שעיקר הקובע לדעת רבינו תם אין זה עצם הסוגיא במסכת פסחים, אשר היא נאמרה בארץ ישראל, אלא רבינו תם דיבר לפי מקומו ששם צריך להמתין ד' מיל לפי המציאות שהיתה שם. ועיין מה שיתבאר בזה להלן.

ולפי זה הרי קושיא זו במקומה עומדת גם בארץ ישראל, כש"נ לעיל שגם כאן אין נראים ג' כוכבים לאחר ג' רבעי מיל. ולכן שפיר עצם פירושו של רבינו תם ורוב הראשונים במקומו עומד, לפרש 'משתשקע' שאין הכוונה לתחילת השקיעה אלא להמשך וסוף השקיעה.¹⁵

נמצא, שגם לפי מה שנהגו בכל הדורות כשיטת רבינו תם, הרי שרבים נקטו בזה שאין עיקר הדבר תלוי בשיעור ד' מיל דייקא, אלא בצאת ג' כוכבים בינונים בוודאי, וכל שיצאו ודאי ג' כוכבים בינונים הרי זה לילה גמור, כי על כך אין לערער מה שמפורש בגמרא שדי בג' כוכבים בינונים. רק זאת נקטו כרבינו תם לקולא, שאין בין השמשות מתחיל מיד בתחילת שקיעת החמה, אלא לאחר מכן כשיעור ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים¹⁶ [ואמנם כיון שאין אנו בקיאים במהות כוכבים בינונים, כנראה החמירו בזה שיעור ג' רבעי מיל קודם שנראו כוכבים גדולים].

סיכום ביאור מנהגנו

י. ועל כל פנים נתברר, שהמנהג בזמנינו לא הוכרע כהגאונים וכהגר"א לגמרי, אלא רק זאת שאין ממתנינים שיעור ד' מיל כדברי רבינו תם, רק סומכים על ראיית ג' כוכבים, אבל מכל מקום אין מחשיבים לילה מיד לאחר שיעור ג' רבעי מיל מתחילת השקיעה. ונתבאר שאין מנהג זה נסתר כלל מסוגיית הגמרא, כי אף שאמרו בסוגיא דשבת שבין השמשות הוא שיעור ג' רבעי מיל משתשקע החמה, הרי שפיר אפשר לפרש הסוגיא לא על תחילת השקיעה, אלא על המשך השקיעה וסופה. ולעניין זה, איך לפרש סוגיית הגמרא בשבת לא מצאנו כלל שנוהגים כהגאונים, אלא אדרבה אנו נוהגים בזה כפירוש רוב הראשונים ש'משתשקע' היינו המשך השקיעה וסופה.

ונתבאר עוד, שיסוד הדבר לא להמתין שיעור ד' מיל אלא להסתפק בראיית ג' כוכבים בינונים ודאיים, כן היה המנהג גם בהרבה מקומות שנקטו כרבינו תם, ומנהג זה הוא עפ"י דברי גדולי הפוסקים.

ואמנם בוודאי פשט המנהג בזה גם להחמיר מתחילת השקיעה, שלא לעשות מלאכה לאחר תחילת השקיעה, אבל לעניין קולא לא מצאנו שינוי כל כך בין המנהג בזמנינו למנהג שהיה רווח מקדמת דנא, כש"נ, שכל מה שנהגו כהגאונים היינו רק שאין צריך ד' מיל, כי מפרשים הסוגיא דפסחים של שיעור ד' מיל שאינו לעניין דין לילה, אבל לומר שלאחר ג'

15 והנה בדברי המחבר ידועה הקושיא שבסימן רסא (ס"ב) לגבי תוספת שבת פסק כרבינו תם שתחילת בין השמשות הוא לאחר ג' מיל ורביע, ואילו במוצאי שבת (סי' רצג ס"ב) כתב בסתמא שכשיש כוכבים קטנים אפשר לעשות מלאכה. אכן באמת גם בסימן רסא אף שהזכיר את השיעור לגבי זמן תוספת שבת, לומר שמזמן ג' מיל ורביע קודם בין השמשות אפשר להוסיף על השבת, אולם הוא עצמו מסיים בדבריו ששיעור זמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל קודם זמן הלילה, ולא כתב בפשיטות שזמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל, ואנן ידענן שהכוונה לאחר ג' מיל ורביע דהא בזה איירינן. ונראה מדויק מדבריו שלעולם עיקר זמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים, ואין משערים לפי ג' מיל ורביע שהרי אינו זמן ברור וקבוע. ועיי"ש ביאור הלכה (ד"ה קודם הלילה), שכתב גם כן בפשיטות שבמקום שיש ג' כוכבים קודם ג' מיל ורביע ודאי צריך לפרש שיעור בין השמשות קודם לכן [ועיי"ש שכתב לפרוש לפחות חצי שעה קודם].

16 ויש לשים לב כאשר מעיינים בדברי הפוסקים בעניין מחלוקת זו, שיש אשר נוקטים בלשונם שהלכה כרבינו תם, וכוונתם בעיקר לקולא, שמותר לעשות מלאכה לאחר השקיעה עד ג' רבעי מיל קודם צאתה"כ, ודלא כהחולקים, אבל לעניין אם צריך ד' מיל דייקא אפשר שסברו כהמנחת כהן ודעימיה, ויש שנקטו בלשונם שהלכה כרבינו תם וכוונתם בעיקר לחומרא, לעניין שצריך להמתין ד' מיל דייקא ולא פחות. וכן כשכתבו הלכה כהגאונים יש שכוונתם לחומרא לאסור מלאכה לאחר השקיעה, אף שלא היקלו לעשות מלאכה קודם שיש ג' כוכבים [וכמו שהבאנו לעיל משו"ת גנת ורדים], ויש שכוונתם לומר שאין צריך להמתין ד' מיל, ודי בפחות מזה.

רבעי מיל הוה לילה לא מצאנו אלא לחומרא, שלא לעשות מלאכה, אבל לקולא לא מצאנו.¹⁷

המנהג לגבי תפילת ערבית וקריאת שמע

יא. והנה מה שנהגו רבים בירושלים להתפלל ערבית מיד לאחר כ' דקות, אף שעדיין אין רואים ג' כוכבים, הנה אין מזה ראייה כלל שנהגו להקל כשיטת הגאונים, מכמה טעמים:

א. תפילת ערבית ניתן להתפלל גם קודם צאת הכוכבים, כדעת רבי יהודה. ולעניין קריאת שמע סמכו וכיוונו לצאת בקריאת שמע שעל המיטה.

ב. גם מנהג זה אינו מיד לאחר ג' רבעי מיל מתחילת השקיעה, שנקטינן שהוא י"ג דקות ומחצה, אלא רובם נוהגים רק לאחר כ' דקות והלא הדבר אומר דרשני. אלא יש לומר שצירפו לזה את דברי הסמ"ג והרמב"ם שכתבו שזמן צאת הכוכבים הוא לאחר שליש שעה. וכיון שכתב הרמב"ם שזהו זמן צאת הכוכבים לכן נקטו שכבר יש אז כוכבים, אף כי רק לזכי הראות¹⁸ [ויש שנהגו י"ח דקות, ואולי רק בהר הקלו בזה, כי שם השקיעה המישורית מוקדמת].

17 אחרי הכתיבה ראיתי מאמרו המצוין של הרב ש.ז. קונפוניצקי שליט"א שהובא בלוח דבר בעתו תשפ"א, ונהנית.

ואע"ג שרגילים לומר כי מנהגינו לגמרי כהגאונים, נראה שאין להוכיח מזה. כי מאחר שדעת רוב הראשונים והפוסקים דלא כהגאונים, אם כן מה שמכריע בזה הוא רק המנהג בפועל, דפוק חזי מאי עמא דבר [פירוש: צא וראה איך נוהג העם], היינו שהמנהג למעשה הוא הקובע ההלכה, וכיון שהמנהג למעשה אינו לגמרי כהגאונים להקל לאחר ג' רבעי מיל [אף לגבי מילה דחומרא דאתא לידי קולא היא] אם כן נמצא שההלכה בזה אינה לגמרי כהגאונים שפירשו משתשקע היינו תחילת שקיעה, וכל מה דנקטינן שאין הלכה כרבינו תם היינו לעניין שאין צריך ד' מיל דייקא. וכפי שנתבאר בהערה הקודמת, גם מי שכתבו להדיא שהלכה כהגאונים, פעמים היתה הכוונה רק לזאת שאין צריך להמתין ד' מיל, אבל לא שדי בג' רבעי מיל. ועיין בהקדמה לספר אור היום להג"ר אריה לייב ליפמאן, בן אחיו של הגאון רבי ישראל סלנט'ר, שהביא מה ששמע מדודו הגר"ס שאין לנהוג בזה כהגר"א לקולא אלא במי שנוהג גם כחומרותיו בכל דבר, שכיון שדברי הגר"א בזה הם נגד רוב הפוסקים אין לנהוג כן אלא מי שמחשיבו לרבו בכל דבר. עוד ראיתי מובא בשם מהר"ל דיסקין [ספר אוהל יהושע הל' תפילה אות נ' עפ"י מכתב של תלמידו], שנשאל לעניין הלכה בדין בין השמשות, ואמר להשיב שלמד סוגיא זו היטב, והנה גם הגר"א לא נמלט מכמה דחוקים בזה, ולכן חומרא עדיף, ואין להקל בזה לגמרי כהגר"א [ונראה עיקר כוונתו לעניין שיהא נחשב לילה מיד לאחר ג' רבעי מיל, כי מהר"ל ד' עצמו בשבת חנוכה נהג להדליק קודם ד' מיל, כמבואר שם בספר בהל' חנוכה עיי"ש].

והנה הגר"מ"ט כתב בספר בין השמשות (ריש פרק ח) שבמילי דרבנן נהגו בירושלים להקל לאחר ג' רבעי מיל, וכן ראה שעושים עפ"י הוראת הגר"ש סלנט. ומסיק שם שכנראה זהו עפ"י דברי הגר"א שבין השמשות דרבי יוסי סמוך מיד לאחר בין השמשות דרבי יהודה.

והנה כתב שבהמשך הפרק יפרט מנהג זה. אכן לאחר העיון בדבריו לא ראיתי במה מצא שנהגו להקל לאחר ג' רבעי מיל. כי מה שכתב שיש שנהגו להתפלל ערבית י"ח דקות לאחר השקיעה, הרי כבר כתב בעצמו לשער ששורש המנהג בא מהספרדים שהתפללו מיד לאחר השקיעה, ורק האשכנזים דחו אחר ג' רבעי מיל לחומרא בעלמא, אבל מעיקר הדין אפשר להתפלל ערבית גם קודם ג' רבעי מיל. ולגבי קריאת שמע הרי כתב שצריך לחזור ולצאת. ומה שהביא מעשה מהגר"ש סלנט לגבי מוצאי תענית שהתפלל ערבית כעשר דקות לאחר השקיעה, הלא לכאורה לפי זה אכלו כ"ה דקות לאחר השקיעה בקירוב, ואין ראייה להקל בפחות מכך. ומה שהביא מהא דנהגו הנשים להקל לטבול אחר ג' רבעי מיל, הנה כבר הזכיר שם בעצמו מה שיש לצרף בזה לקולא השיטה שמותר לטבול סמוך לחשכה כל שבאה לביתה לאחר שחשכה, אשר סמכו ע"ז הפוסקים באופנים מסוימים. והנה אף אי נמא שהיה ידוע לו שהיו נוהגים להקל בדרבנן, מ"מ שמא רק הגר"ש סלנט ובית מדרשו נהגו כן עפ"י הגר"א, שהיו תלמידיו, ואין לנו ראייה למנהג כל העולם בזה.

18 אולם כאמור זהו רק בנוגע לדין דרבנן, אבל בדאורייתא הרי החמירו בזה לעניין מילה טפי משליש שעה. ועיין מה שביארנו בזה לעיל (אות ב) כי ברוב דיני התורה אזלינן בתר ראיית אדם בינוני. ועיין מה שהוכחנו שם בהערה (4) מדברי הירושלמי.

ג. מנהג זה היה בתחילה מנהג של יחידים, ורוב העולם נהגו להמתין חצי שעה לאחר שקיעה¹⁸. עיין ספר 'בין השמשות' להגרימ"ט (ע-עא). ומסתבר שהמנהג היה רווח בעיקר אצל ההולכים בשיטת הגר"א בכל דבריהם, כגון הגר"ש סלנט אשר היקל בזה כידוע, עיין שם מה שכתב שהגר"ש סלנט היה נוהג להתפלל ב"ז דקות. ועיי"ש מה שמבאר עוד שכנראה יסוד המנהג היה עפ"י הספרדים שמתפללים ערבית מיד לאחר השקיעה, ורבני האשכנזים דחו הזמן לכה"פ לזמן ג' רבעי מיל.

אבל כבר כתב הגרימ"ט (שם) בפשיטות, שכיון שבדאורייתא אנו מחמירים להצריך ג' כוכבים, ולא די בג' רבעי מיל, על כן פשוט שיש לחזור ולקרוא אחר כך.

והיא באמת הערה גדולה למעשה, להנוהגים להתפלל כ' דקות לאחר השקיעה, להיזהר לצאת ידי חובת קריאת שמע דאורייתא פעם נוספת, וכמו שהזהיר הגרי"מ טוקצ'נסקי שם, שהרי לגבי מילה בנוולד בער"ש נהגו כל העולם להחמיר בזה עד שייראו ג' כוכבים להדיא, אף דאתא לידי קולא של מילה שלא בזמנה.¹⁹

זמן סיום תעניות דרבנן

יב. והנה הגרימ"ט שם יצא לחדש לעניין התעניות דרבנן [מלבד ת"ב], שבזה אפשר להקל לאחר ג' רבעי מיל אף קודם שיש כוכבים [וכפי שית' להלן]. ובספר בירור הלכה (תניינא תקס"ב) האריך להקשות עליו מדברי רוב הראשונים והפוסקים שיש להמתין עד צאת הכוכבים. וכפי שמפורש בשולחן ערוך (או"ח תקסב ס"א) שאפילו תענית יחיד צריך להשלימו עד צאת הכוכבים.

ועיין בספר הזמנים כהלכתם (להגרד"י בורשטין שליט"א) מה שכתב לצדד כהגרימ"ט בזה שאין צריך להמתין טפי מג' רבעי מיל.

ועיקר חיליה הוא מהסוגיא בתענית (יב.), דאמר רב חסדא: 'כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמיה תענית', הרי מבואר דסיום התענית הוא בשקיעת החמה, ולא בצאת הכוכבים. ומה שהראשונים פירשו שהכונה לצאת הכוכבים היינו לשיטת רבינו תם שלשון 'שקעה' מתפרשת על סוף השקיעה, אבל לדידן דקיי"ל כהגאונים הרי ע"כ הפירוש לתחילת השקיעה. ולכן אף שהמחבר פסק להלכה שהכונה לצאת הכוכבים, י"ל דקאי לטעמיה שפסק כרבינו תם, אבל כיון דלא קיימא לן כרבינו תם בזה לגבי בין השמשות, א"כ ממילא לגבי תענית גם כן [ועיי"ש מה שהאריך לעניין זמן בין השמשות עצמו].

והנה יש להקדים, שהגרימ"ט לא הביא בזה שכן המנהג, כי בוודאי המנהג הרווח היה לצום עד לאחר תפילת ערבית [ומנהג הנשים לא ידענו, כי בירושלים רוב הנשים לא התענו], אלא כתב הדברים מסברא. ובאמת כן מפורש גם בדבריו (בהשלמה ב', עמ' קמט) כי אף שלדעתו אפשר להקל, אבל בפועל מאחרים הזמן עד לאחר ערבית. ואמנם ציין שראה להגרש"ס שהתפלל במוצאי הצום כעשר דקות לאחר השקיעה וציוה לחזור ולקרות שמע, ומשמע מדבריו שם שלמד מזה שאכלו קודם צאת הכוכבים שלנו. אבל צ"ב שהרי מסתבר שכבר היה עכ"פ קרוב לכ"ה דקות מהשקיעה [בירושלים שבהר]. וגם זאת, שכידוע רק הגרש"ס ובית מדרשו הלכו בזה לגמרי כמנהג הגר"א, ולא נתפשט המנהג כן.

19 והנה בשולחן ערוך (רלה, א) נפסק שצריך להחמיר בזמן קריאת שמע של ערבית עד שיצאו ג' כוכבים קטנים משום שאין אנו בקיאים כ"כ בכוכבים בינונים. ולפי זה ראוי להחמיר בזה בזמנינו קרוב לזמן שנוהגים במוצ"ש [דאז בעינן גם רצופים]. ואפשר שבכחצי שעה יש כבר כוכבים קטנים בדרך כלל, או אפשר שכיון שהיום בדקו ומצאו שיש ודאי ג' כוכבים בחצי שעה, די בזה, ורק בשבת החמירו. וצ"ב.

אבל עיקר הדבר צריך עיון, כי הנה עיין תוס' במנחות (כ: ד"ה נפסל) שכתבו להוכיח שהלשון 'שקעה' היינו סוף שקיעה, וז"ל: 'ועוד אמרין כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמייה תענית, ומנהג אבותינו תורה היא שהכל נוהגין עד צאת הכוכבים'. הרי לא מפני שפירשו כך את הסוגיא, שהכוונה לסוף השקיעה, לכן חידשו שצריך להמתין לצאת הכוכבים, אלא אדרבה מכח המנהג הוכיחו את הפירוש בלשון 'שקעה', והיה פשוט לתוס' שמנהג זה תורה היא, ואין לזוץ הימנו.

ואכן גם הגר"א בביאורו נתקשה בזה לפי דבריו למה נוהגים להמתין עד צאת הכוכבים, וכתב לחדש בזה, שזהו משום דחיישינן לדעת רבי יוסי, ותרי קולי לא מקילינן. ואמנם דבריו מחודשים, וכבר הקשו עליו מדברי הראשונים שנקטו דשפיר מקילינן בכה"ג. אבל על כל פנים הא מיהא חזינן שגם הגר"א נקט בפשיטות שמנהג זה תורה היא, והוצרך לחדש דברים בזה כדי ליישב המנהג.

ואם כן מניין לנו הכח לחדש בזה דבר נגד המנהג שהסכימו עליו הראשונים והאחרונים להלכה. ובוודאי עלינו לקיים המנהג כפשוטו. ואף שמצאנו שיטת הגר"א שלאחר ג' רבעי מיל יש כבר כוכבים מיד, אבל מלבד מה שהדבר קשה מן המציאות [ואפילו הרמב"ם גדול חכמי התכונה בישראל כתב שהכוכבים נראים רק כשליש שעה לאחר שקיעה"ח], הרי גם לא מצאנו שנהגו כן בשום דבר, ומנלן לחדש כן מעצמנו להלכה.

ועיקר הטענה, דלדידן על כרחך לשון 'שקעה' היינו תחילת שקיעה, הנה הארכנו לבאר דגם אנן לא נקטינן לקולא כהגאונים שמתחילת שקיעה הוה בין השמשות, והיינו ע"כ שאין אנו מפרשים לשון 'משתשקע' על תחילת שקיעה, אלא על סופה. ושפיר מתבאר מנהג העולם תורה, שמתענים עד צאת הכוכבים, וכמו שהוכיחו התוס' בפשיטות ממנהג העולם שלשון 'שקעה' היינו צאת הכוכבים.

אבל באמת גם אי נימא כהגאונים שלשון 'משתשקע' היינו תחילת שקיעה, הלא יש לומר שאדרבה רק במקום שאמרו 'משתשקע' היינו תחילת שקיעה, וכמו שכתב היראים (עיין להלן אות יד) שלשון זו משמע הקדמה, אבל הלשון 'שקעה' שפיר יש לפרש גם להגאונים, שהכוונה לסוף שקיעה. ורק בדברי הגר"א מצאנו שכל לשון שקיעה היינו שקיעת גוף החמה. והוא באמת ביאר טעם אחר במה שמתענים עד צאת הכוכבים.

והגר"מ"ט שם הביא גם מסוגיא דפסחים (נד:) שמבואר שם ששאר תעניות ספיקם מותר, והיינו בין השמשות. ודבר זה מבואר היטב אי נימא שחיוב התענית הוא רק עד תחילת שקיעה. אמנם בעיקר דבר זה כבר האריכו הראשונים ליישב הקושיא, ונאמרו בזה כמה דרכים, כגון מה שכתבו חלק מהראשונים שלא הותר אלא בין השמשות של עיולי יומא ולא של אפוקי יומא, ועוד [עיין שער הציון תקס"ב אות א]. סוף דבר כך נפסק להלכה שאין להקל לאכול בין השמשות. וגם מנהג ישראל תורה היא.

ואמנם הגר"מ"ט כתב גם לצרף שיטת הגר"א שלאחר ג' רבעי מיל יש מיד ג' כוכבים. אבל הלא לא מצאנו שנהגו כן בשום דבר, להקל להחשיב אז צאת הכוכבים, כש"נ לעיל. ואף אמנם שיש כאן גם צירוף השיטה שמצאנו להקל בין השמשות, וכן מצאנו מי שסמכו על זה להקל בשעת הדחק²⁰, אבל להקל בזה לכתחילה לא מצאנו.²¹

20 עיין אגרו"מ או"ח ח"ד סי' סב, ושבט הלוי ח"ו סי' עב.

21 ומנהג רוב הלוחות כמדוי' הוא לציין הזמן של צאת הכוכבים לעינינו [וכן הוא בלוח של קרלין סטאלין]. אולם יצויין שיש לוחות שסמכו על דברי ספר 'זמנים כהלכתם' הנ"ל, וציינו זמן סיום התענית קודם צאת הכוכבים לעינינו. ולפלא שלא ציינו על כל פנים שזמן זה הוא לקולא, ולא כפי הנהוג מקדמת דנא.

הוכחות לפירוש הראשונים בלשון 'משמשקע'

יג. וכעת נביא ההוכחות לפירוש הראשונים בלשון 'משמשקע'.

הראיה הראשונה שהביא רבינו תם בספר הישר היא, מהא דאמרו לגבי חנוכה (שבת כא:): שזמנה 'משמשקע החמה', ושם ודאי הכוונה ללילה. ודבריו לא נתבארו כל כך מגליה שהכוונה ללילה. אולם עיין תוס' מנחות (כ: ד"ה נפסל) שביארו יותר, שעל כרחך הכוונה לסוף השקיעה, שהרי קודם לכן שרגא בטיהרא מאי אהני. ועוד אפשר, שכוונת רבינו תם היתה משום שכן היה המנהג הפשוט להדליק בזמן צאת הכוכבים. וכן פסק המחבר להלכה (תער"ב ס"א) לגבי חנוכה שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בסוף השקיעה, בצאת הכוכבים.²² [ורבים נוהגים כן להלכה, אף שלגבי שבת אין מחמירים כשיטת רבינו תם. ויש שתמהו בזה, הא כיון דקיי"ל כהגאונים שמשמשקע היינו תחילת השקיעה אם כן גם לגבי חנוכה כן. אבל כאמור נתבאר דזה אינו, דהא מנהגנו להמתין טפי מג' רבעי מיל מעיקר הדין, ועל כרחך משום שמפרשים 'משמשקע' לסוף השקיעה, ואדרבה מהא דנוהגים כן בחנוכה מוכח שכן הלכה, ש'משמשקע' היינו סוף שקיעה²³].

עוד הוכיח רבינו תם בספר הישר כפירוש זה, מסוגיא דזבחים (נו:): שאמרו שם שמחשבים בדם 'משמשקע החמה', והיינו דאם חישב על הדם לזרקו לאחר שקיעת החמה הוה פיגול. ואי נימא שהכוונה מתחילת שקיעה, אם כן למה הוה פיגול, והרי עדיין לאו לילה הוא עד צאת הכוכבים. וכתב שזו ראייה גמורה היא ש'משמשקע' היינו סוף שקיעה, והיא צאת הכוכבים.

והנה בעניין זה יש אריכות דברים, ונכתוב בקצרה. כי הנה יש מהראשונים שחידשו שלעולם הדם נפסל מיד בתחילת השקיעה, אף על פי שעדיין יום הוא [לשיטת רוב הראשונים], ולפי זה מבואר לכאורה הא דמחשבים על הדם משמשקע שהכוונה מתחילת שקיעה. אבל רבינו תם לא פירש כן מפני כמה קושיות גדולות שיש על פירוש זה, וכפי שהאריך בזה בשאגת אריה (סי' יז).²⁴ וא"כ, שהדם אינו נפסל מיד בתחילת שקיעה, הרי על

22 והנה בביאור הגר"א (תער"ב ס"א) כתב, שבדברי הרשב"א והר"ן בשבת שם מבואר שזמן הדלקת נר חנוכה אינו בצאת הכוכבים אלא מעת תחילת בין השמשות, רק שנקטו שהכוונה לשקיעה שניה ולא בתחילת שקיעת גוף החמה מעינינו. והוא מבואר לפי מה שהבאנו בהערה לעיל דעת הרשב"א והר"ן ש'משמשקע' היינו שסוף השקיעה היא לאחר ג' מיל ורביע, ולא בצאת הכוכבים, ולכן גם כשאמרו 'משמשקע' לגבי חנוכה היינו לאחר ג' מיל ורביע, שאז הוא לשיטתם סוף השקיעה.

אמנם אין לומר שכוונת הגר"א שלפי דבריהם הרי גם לדין דנהגין כהגאונים יש לנו להדליק מיד בתחילת בין השמשות שלנו, כמו שלדידהו יש להדליק בתחילת בין השמשות דידהו. כי הרי אין שום סיבה לומר שיש חיוב להדליק בתחילת בין השמשות, דאטו משום ספק בין השמשות צריך להדליק בתחילה, הלא אדרבה אי משום הא היה ראוי להמתין לצאה"כ כדי שיהא ודאי היום הבא. אלא דהם סבירא להו בכוונת הגמרא שהזמן הראוי להדלקה הוא בסוף השקיעה, וסבירא להו שסוף השקיעה הוא ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים.

ואמנם הגר"א עצמו כתב שיש להדליק בתחילת שקיעת החמה, כשיטתו שלשון 'משמשקע' היינו תחילת שקיעה, ולא סוף שקיעה. אבל ודאי דעת רוב הראשונים שלשון 'משמשקע' היינו סוף השקיעה.

23 וגם כאן יש לציין את מנהגו של החזו"א להדליק כעשרים דקות לאחר השקיעה, ודלא כפירוש הפשוט לפי הגאונים שמשמשקע היינו תחילת שקיעה. וכן יש עוד גדולי עולם שנהגו כעין זה, כרבע שעה וכדומה. וזמן זה מתאים עם שיטת הראשונים שזמן ההדלקה הוא ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים, כש"נ בהערה הקודמת.

24 ואמנם אין להאריך להביא כל ראיותיו, אבל נביא ראייה אחת ברורה שהביא מהא דהוריות (ד), דשם מבואר להדיא שמי שהביא כפרתו בין השמשות הרי זה ספק אם נתכפר לו או לא. עיין שם. והנה אם נפסל בתחילת בין השמשות הרי אין זה ספק אלא ודאי שלא נתכפר. והיא קושיא עצומה על דברי התוס'. וצ"ע.

כרחך מה שאמרו שמחשבים בדם משתשקע היינו מסוף השקיעה. והיינו צאת הכוכבים, דקודם צאת הכוכבים נהי דבבין השמשות הוה ספק, אבל בלשון הברייתא 'מחשבים' משמע שחל פיגול בוודאי. וגם עיין שם דתני לה בהדי הא דמחשבים באימורים שמחשבים בהם משיעלה עמוד השחר, ושם הרי זה בתורת ודאי. וזוהי הראיה הברורה שהביא רבינו תם שלשון 'משתשקע' היינו צאת הכוכבים.

והנה רבינו תם פירש רק שלשון 'משתשקע' היינו סוף שקיעה, ו'משקיעת החמה' היינו תחילת שקיעה. אבל שאר לשונות שנאמרו בזה, כגון 'בשקיעת החמה' או 'שקעה חמה', לא נתפרש בדברי רבינו תם האם הכוונה לתחילת שקיעה או לסוף שקיעה. אבל בדברי רבינו תם בספר הישר שנקט שהדם אינו נפסל מיד בתחילת שקיעה מוכח שלא רק הלשון 'משתשקע' היינו סוף שקיעה, דהא לגבי הא דהדם נפסל אמרו (זבחים נז.): 'מנין לדם שנפסל בשקיעת החמה', ולפי רבינו תם על כרחך הפירוש סוף שקיעה. אלא שיש לבאר ההבדל בזה בין הלשונות.

והנראה לבאר בזה, כי שקיעת החמה לעולם הכוונה לכל משך זמן השקיעה, שהרי לפי רבינו תם והראשונים השקיעה יש לה משך זמן, רק שכשאמרו 'משקיעת החמה' הכוונה לכל משך הזמן מתחילתה, ואילו כשאמרו 'משתשקע' היינו שכבר שקעה לגמרי. ואם כן יש לומר שגם כשאמרו שהדם נפסל 'בשקיעת החמה' הכוונה שעל ידי שקיעת החמה נפסל הדם, והיינו על ידי שעבר כל זמן שקיעת החמה. ורק כשהלשון היא 'משקיעת החמה' בזה הכוונה מתחילת שקיעה.

ואכן כבר הוכיחו התוס' במנחות (כ: ד"ה נפסל) שגם בשאר לשונות הכוונה לסוף השקיעה. וראיות אלו הם גם כן ראיות ברורות לעיקר פירוש הראשונים ש'משתשקע' היינו סוף שקיעה, כי לפי הגאונים אין מקום לחלק בזה בין הלשונות, שהרי כיון שלשון שקיעה היינו שקיעת גוף החמה מעינינו אם כן הרי אין בזה משך זמן כלל, ועל כרחך כל הלשונות של שקיעה מתפרשים על שקיעת גוף החמה, ורק לפי פירוש רבינו תם ושאר ראשונים שהשקיעה יש לה משך זמן יש לחלק בזה בין הלשונות, וכש"נ. ונביא כאן ראיות אלו שכתבו התוס', אשר כאמור הם ראיות גדולות לפירוש זה.

בנזיר (טז.) מביאה הגמרא דוגמא של זבה שראתה בשלשה ימים בלי הפסק של תחילת יום או של סוף יום בינתיים [ליישב לדעת ר' יוסי דמקצת היום ככולו היכי משכחת זבה גמורה עיי"ש]: 'דחזיא תלתא יומי סמוך לשקיעת החמה'. והכוונה בזה, שראתה בסוף היום הקודם ובתחילת היום הבא בלי הפסק בינתיים. והנה הרי שם הכוונה סמוך לצאת הכוכבים שאז הוא תחילת היום הבא, ואמרו סמוך ל'שקיעת החמה' [ואולי יש לדחוק ולפרש שראתה מזמן סמוך לתחילת שקיעת החמה עד צאת הכוכבים, אבל אין הלשון מיושב לפי זה, שהיה לו לפרש גם עד מתי ראתה, והלשון לא משמע שבא לפרש רק זמן תחילת הראיה].

ראיה נוספת הביאו התוספות מההיא דמנחות (לו:): 'אמר רבי אלעזר, כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה'. ושם לעיל מינה מפורש שבין השמשות הוה ספק לעניין זה. ודוחק לומר שכוונתו שעובר רק מספק.

וראיתי בספר סדר זמנים (להגרי"א חבר, סי' ה) שכתב ליישב, דלפי הגר"א שמתחילת השקיעה הוא בין השמשות, אם כן יש לפרש הא דאמרו שהדם נפסל בשקיעת החמה הכוונה שהוא נפסל מספק, מצד דהוה ספק לילה. ומבואר שפיר מה שאמרו בהוריות שספק אם נתכפר לו. אבל כאמור למעלה, הרי בהא דאמרו דמחשבים משמע להדיא שהכוונה בתורת ודאי, וגם מדמחתינן לה בחדא מחתא עם הא דמחשבים באימורים משיעלה עמוד השחר, ששם הוא ודאי בתורת ודאי, הרי מבואר שהכל בתורת ודאי.

ועוד הוכיחו התוס' מהא דאמרו בתענית (יב.): 'כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמיה תענית'. ומבואר דדי בשקיעת החמה, 'ומנהג אבותינו תורה היא שהכל נוהגין עד צאת הכוכבים'. הרי שהלשון 'שקעה עליו חמה' הכוונה לסוף השקיעה.²⁵

הרי נתבאר לנו שלשון שקיעת החמה בדברי חכמים אין הכוונה לשקיעת גוף החמה מעינינו, אלא הוא כינוי לזמן סוף היום כשנעשה חשכה. כי שקיעת אור החמה היא המביאה את החשכה. ומה שאמרו כאן 'משתשקע כל זמן שפני המזרח מאדימים', היינו בחלק האחרון של שקיעת החמה כשפני המזרח מאדימים [ואין צריך שזמן זה יהא מועט ביחס לכל אורך השקיעה, אלא כיון שהוא החלק השני והאחרון של השקיעה שייך לומר 'משתשקע'].

יישוב קושיית היראים

יד. והנה ידועה קושיית היראים על פירוש של רבינו תם ש'משתשקע' היינו סוף השקיעה, מהא דאיתא בבבא מציעא (פח:): 'משיפקסו, עד שיפקסו מיבעי ליה, אי תנא עד שיפקסו הוה אמינא עד דגמר לפיקוסייהו, קא משמע לן משיפקסו, מכי אתחולי פיקוסייהו'. הרי מפורש שלשון זו משמע מתחילה ולא מסוף. והיא תימה גדולה לכאורה על פירוש של רבינו תם וכל הראשונים דנקטו כוותיה.

ונראה ליישב דבריהם, דשאני פיקוס שהוא פעולה [בפרט לפמש"כ הרמב"ם (מעשר פ"ג ה"ח) דקאי אבעה"ב], ובזה אמרינן דכיון דנאמר בלשון 'משיפקסו' משמע מתחילת פעולת הפיקוס. אבל שקיעת החמה הלא אינה פעולה של החמה, אלא היא היעלמותה של החמה, וכאילו אמרו 'משתיצלם החמה', ובזה שפיר יש לומר דלא משמע מתחילת שקיעתה והיעלמותה, אלא מאז שהיא שקועה ונעלמה כבר. מה שאין כן לשון 'משקיעת החמה' דשפיר משמע מתחילת אורך זמן השקיעה.

ביאור מרווח בסוגיא דשבת (לד:) לפירוש הראשונים

טו. גם סוגיא זו עצמה, בשבת (לד:), מתיישבת טפי לפי פירוש זה של רבינו תם והרבה ראשונים, ומתיישבים בזה כמה קושיות ודחוקים שיש לפי פירוש הגאונים בסוגיא.

כי הנה הכי שנינו התם בברייתא: 'איזהו בין השמשות, משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון, בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה, דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר, כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר, בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו'.

והנה לפי הגאונים בין לפי רבי יהודה ובין לפי רבי נחמיה תחילת זמן בין השמשות הוא בתחילת השקיעה, ונחלקו בסוף זמן בין השמשות, האם לאחר חצי מיל, או משהכסיף העליון והשוה לתחתון.

ובשיטת רבי יוסי הסתפקו להלן בגמרא (לה.) האם בין השמשות דרבי יוסי [כהרף עין] הוא בתוך זמן בין השמשות דרבי יהודה, בסופו, או לאחר דשלים בין השמשות דרבי יהודה מתחיל בין השמשות דרבי יוסי.

וצריך עיון למה פשוט לה לגמרא שזמנו של רבי יוסי סמוך לזמן סוף בין השמשות דרבי יהודה, ולא סמוך לסוף זמנו של רבי נחמיה, והרי דברי רבי יוסי הובאו בברייתא לאחר דברי רבי נחמיה ולא לאחר דברי רבי יהודה שהובאו קודם לכן. וגם עיקר הדבר יש לעיין למה לא

25 ובספר 'בינת עתים' להגרא"צ שרייבער שליט"א (עמ' כה), הביא עוד ראיות ודוגמאות רבות לכך בדברי חז"ל שלשון 'שקיעת החמה' הכוונה לזמן כניסת הלילה שהוא בצאת הכוכבים, עיין שם ותמצא נחת.

פירש רבי יוסי את דבריו אימתי סוף זמן בין השמשות, והרי לכאורה אפשר לפרש דבריו גם לזמנים אחרים בכל משך זמן בין השמשות.

ובדעת רבי נחמיה שבין השמשות כחצי מיל, עיין להלן בגמרא (לה.): 'אמר רבי חנינא, הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל, וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שיעורו של רבי נחמיה'. וצריך עיון מהו 'הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה' והרי ביאר שיעור ברור בזה, מתחילת שקיעה עד שיעור חצי מיל, ואין לך שיעור ברור מזה.

ובעיקר דברי רבי חנינא, עיין רש"י (ד"ה כרמל) שפירש כי בא לבאר אימתי מתחיל הלילה לפי רבי נחמיה, ואמר שלאחר שיעלה הוה לילה. אולם התוס' הקשו עליו דמהא דנקט טבילה משמע דבא לומר דטבילה מעלייתא היא, והביאו התוס' דברי הירושלמי בברכות (א, א) שבאמת מפורש שבא לומר דעלתה לו טבילה כיון שהיתה ביום. ולפי זה ביאור דברי רבי חנינא היינו שבא לפרש אימתי הוא תחילת זמן בין השמשות לפי רבי נחמיה.

וצריך עיון, הרי רבי נחמיה אמר להדיא אימתי מתחיל הזמן, והוא 'משמשקע החמה', ואטו רבי חנינא בא לתת סימן לזמן שקיעת החמה. והרי איירינן הכא שטובל בים הגדול של ארץ ישראל, שהכרמל על שפת הים הוא ושם הרי רואים להדיא זמן שקיעת החמה בים.

אכן לפי פירוש רבינו תם בספר הישר [וכפי שנקטו עוד הרבה ראשונים] הרי מתפרש כל זה היטב. שהרי לפירושם לא פירש רבי נחמיה כלל אימתי הוא תחילת זמן בין השמשות, שהרי הלשון 'משמשקע' היינו סוף השקיעה, וגם אין הכוונה סוף השקיעה ממש, דהא סוף השקיעה היינו צאת הכוכבים, אלא כמו שפירש רבינו תם שם בדעת רבי יהודה, שכיון שאמר 'משמשקע כל זמן שפני מזרח מאדימים', הרי הפירוש הוא בפרק הזמן האחרון של השקיעה, כמו כן לפי רבי נחמיה הכוונה לחצי מיל האחרון של השקיעה, שזהו זמן בין השמשות לפי דבריו.

והיינו שבאמת הבריייתא לא באה לבאר כלל את סוף זמן בין השמשות, כי יש לומר דזה היה פשוט לבריייתא מתי הוא סוף הזמן, והיינו כשחשכה [כשהכסיף העליון והשוה לתחתון], וכל הנידון הוא מאימתי הוא בין השמשות, דרבי יהודה אמר מזמן שפני מזרח מאדימים, ורבי נחמיה אמר מעת שיעור חצי מיל קודם שחשכה.²⁶

ולפי זה מבואר מה שאמר רבי חנינא 'הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה', כי נהי אמנם שיודעים אנו שהזמן הוא חצי מיל האחרון של שקיעת החמה, אולם זהו רק לידע באופן כללי מהו זמן בין השמשות, אבל כאשר האדם רוצה לידע עכשיו בשעת בין השמשות אימתי הוא הזמן, הנה לפי רבי נחמיה אינו יודע אימתי הוא מתחיל, כי הרי עדיין עומד קודם שחשכה ואינו יודע מאימתי להתחיל שיעור הלוח חצי מיל למפרע. ורק לפי רבי יהודה אנו יודעים שהוא מזמן שיש אדמימות. ולזה אמר רבי חנינא, הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל, וכו', ויטבול וכו', היינו שזמן תחילת בין השמשות הוא לאחר שיעור של ירידה בהר והטבילה בים מאותה שעה שמניח החמה בראש הר הכרמל.

וכן מבואר לפי זה מה שפשוט לה לגמרא שזמנו של רבי יוסי היינו בסוף זמנו של רבי יהודה, כי כאמור בזה לא נחלקו כלל מתי הוא סוף הזמן, והיינו כשחשכה, ורק שרבי יוסי אמר שבין השמשות הוא כהרף עין²⁷, ובזה הסתפקו האם הכוונה בתוך זמנו של רבי יהודה [וכן של רבי נחמיה] או מיד לאחר זמן זה. ופשוט.

26 עיקר פירוש זה, שרבי נחמיה איירי בתחילת זמן בין השמשות, ולא בסופה, שמעתי מידידי הג"ר אורי הולצמן שליט"א.

27 ובביאור שיטתו של רבי יוסי, מהו כהרף עין, ובדברי הראשונים בזה, נת' בעז"ה במק"א, ואכה"מ.

אכן בעיקר פירוש זה, שתחילת בין השמשות דרבי נחמיה אינו באותו זמן של תחילת בין השמשות לרבי יהודה, עיין תוס' (ד"ה וירד בסוה"ד) דלא משמע כן. אבל מצאתי באור זרוע (ח"ב הל' ער"ש סי"ד) שכבר כתב כנ"ל, שלא נחלקו כלל בסוף בין השמשות, רק בתחילתו. וז"ל: 'וכן הלכה דבשלשה כוכבים בינונים הוי לילה לכל דבר וכו', ורבי יהודה ור' נחמיה ור' יוסי דאפליגו בבין השמשות ס"פ במה מדליקין מודו כולהו דבשלשה כוכבים בינונים הוי לילה, אלא שרבי נחמיה סובר חצי מיל קודם הראות כוכבים בינונים ספק אם היתה לילה אם לאו' וכו'.

ראיות נוספות לפירוש הראשונים בסוגיין

יז. והנה להלן בגמרא (לה:): 'אמר ליה רבא לשמעיה, אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא'. ולפי הגאונים יש לעיין מהו שאמר להם רבא 'אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן', והרי אין זה כלל 'שיעורא דרבנן', אלא שיעור ברור של שקיעת גוף החמה מעינינו. ואף שאפשר שלא ידעו היטב אימתי הוא זמן שקיעת גוף החמה, אבל הו"ל למימר אתון דלא קים לכו אימתי שקיעת החמה.

אכן לפירוש הראשונים מבואר היטב, כי באמת אין זמן ברור של תחילת בין השמשות, דלא תליא בעצם שקיעת גוף החמה מעינינו, אלא בין השמשות מתחיל מזמן שפני המזרח מאדימים, וזהו 'שיעורא דרבנן'. ולכן אמר להם שיקדימו להדליק קודם שקיעת גוף החמה. עוד אמרו בגמרא (לה:): 'אביי חזייה לרבא דקא דאוי למערב, אמר ליה והתניא כל זמן שפני מזרח מאדימין' וכו'. ופירש"י (ד"ה דאוי): 'מביט ערב שבת לראות אם יש שם אדמומית חמה'. וכוונתו לכאורה, לראות עם יש עדיין אדמומית חמה והוא יום או שאין כבר והוא לילה. ולכאורה צריך עיון, למה לא הביטו לרקיע לראות אם יש ג' כוכבים.

וכתב הגר"א (סי' רסא) שכדי לידע זמן צאת ג' כוכבים בינונים צריך בקיאות גדולה, ולכן הסתכלו על האדמימות. וצריך ביאור למה צריך בקיאות גדולה לזה דאטו לא ידעו מה הם כוכבים בינונים [והלא באמת אין כוכבים רבים שנראים ביום]. ואם כוונתו משום דאזלינן בתר ראיית בקיאים גדולים, ולא בתר ראיית רוב בני אדם, ולכן לא ידעו אימת הוא זמן צאת הכוכבים, הנה עיין בירושלמי ריש ברכות שמבואר שכל אדם אם הוא רואה שני כוכבים ועושה מלאכה מביא אשם תלוי, ולכאורה היו יכולים לדעת שבאותו זמן שאדם רגיל רואה שני כוכבים, הבקיאים רואים כבר שלושה כוכבים, ומדאזלינן בזה בתר ראיית כל אדם משמע שבזה נקבע דין צאת הכוכבים.

אכן לפי פירוש הראשונים הרי מבואר היטב, כי באמת מה שהסתכל רבא על פני המזרח היינו כדי לידע אם התחיל כבר זמן בין השמשות, שזהו עיקר הנידון בכל הסוגיא כמו שנתבאר, וזהו 'שיעורא דרבנן'. אבל אין הכי נמי לידע סוף זמן בין השמשות שפיר אפשר לראות שלושה כוכבים.

